

Valentina Lyapunova,

*Melitopol Bohdan Khmelnytsky Pedagogical University /Ukraine/,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Pre-school
Education Department*

Psychological peculiarities of tolerance formation in the senior pre-school age

Abstract: The author devoted her article to the psychological characteristics of children of senior pre-school age as the most sensitive for mastering the foundations of tolerance. The peculiarities of tolerance displaying in the senior pre-school age are described in the article.

Keywords: tolerance, tolerant attitude, tolerance displaying, tolerant relations, tolerant behavior.

Валентина Ляпунова,

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького, кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри дошкільної освіти*

Психологічні особливості становлення толерантності в старшому дошкільному віці

Анотація: Дана стаття присвячена аналізу психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку як сенситивного до засвоєння основ толерантності. В публікації розглядаються особливості прояву толерантності у старшому дошкільному віці.

Ключові слова: толерантність, толерантне ставлення, прояв толерантності, толерантні відносини, толерантна поведінка.

Сьогоднішня політична ситуація в українському суспільстві обтяжена багатьма проблемами його розвитку та трансформації. Для вирішення проблем,

пов'язаних з новими соціальними реаліями необхідна зміна самої людини, її свідомості, моралі, освіти. Тому запровадження в суспільну свідомість і практику соціальних стосунків ідей толерантності, виховання основ толерантної поведінки, починаючи з дошкільного віку набуває пріоритетного значення.

Фахівці в галузі сучасної психології та педагогіки визнають самоцінність дошкільного дитинства і вважають його першим етапом становлення особистості, часом, коли закладаються моральні основи світогляду, розвивається багато духовних якостей, у тому числі й толерантність (І.Д. Бех, А.М. Богуш, Н.В. Гавриш, Д.Б. Ельконін, О.В. Запорожець, О.О. Ільїнська, С.Я. Козлова, О.О. Кудрявцева, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, М.І. Лісіна, В.С. Мухіна, В.Г. Нечаєва, Т.І. Поніманська, Л.М. Проколієнко, Н.І. Скрипник, Н.Є. Химич та ін.).

основі толерантної культури дитини старшого дошкільного віку дослідники вбачають загальнолюдську цінність, яка відображає моральну основу поведінки дітей у суспільстві, спілкування і взаємодії з людьми різних національностей і культурних груп.

Показниками толерантності дітей старшого дошкільного віку є толерантний тип поведінки, способи культурної комунікації в різних соціальних середовищах; особистісні якості: відповідальність та відчуття внутрішньої свободи, почуття власної гідності (самоповага) та повага до інших; критичність і впевненість; ініціативність і дисциплінованість; бажання та вміння розуміти інших людей, вимогливість до себе та інших; здатність розмірковувати; готовність діяти, обережність в конфліктній ситуації, відмова від невиправданого ризику.

Толерантна поведінка – система дій і вчинків, яка передбачає прийняття і повагу світогляду та індивідуальних особливостей інших людей, спосіб реагування на прояви внутрішнього й зовнішнього світу, який дозволяє дитині розуміти себе й іншу людину, відштовхуючись від усвідомлення унікальності кожного.

Аналіз сутності такого явища, як «толерантність», вимагає висвітлення сучасних уявлень про психологічні особливості дітей дошкільного віку, в якому можливе «становлення» толерантності.

Сутність поняття «ставлення» намагався розкрити В.М. М'ясищев [1], який зауважував, що психологічний сенс відносин полягає в тому, що вони є однією з форм відображення людиною навколишньої дійсності. Формування відносин у структурі особистості людини відбувається в результаті відображення нею на

свідомому рівні сутності соціальних відносин суспільства, в якому вона живе. Стосунки пов'язують людину з усіма сторонами дійсності, серед яких учені М.І. Лісіна [2], В.М. М'ясищев та ін. виділяють три основні категорії:

- явища природи і світ речей;
- люди і суспільні явища;
- сам суб'єкт-особистість.

Ставлення до себе було заявлено в якості найголовнішої риси особистості ще Декартом і Фіхте й досі залишається в центрі уваги психологів і філософів. Ставлення до інших людей також визнано центральною складовою особистості (Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн). Так, на думку С.Л. Рубінштейна [3], ставлення дитини до іншого є генетично більш ранньою формою, ніж ставлення до себе.

Три зазначених види відносин не ізольовані один від одного, а взаємопов'язані генетично.

О.А. Овсянникова [4] виділяє три основні сутнісні характеристики толерантності:

- єдність чи відкритість до інших людей, засновані на прийнятті іншої людини такою, яка вона є;
- турбота про іншу людину, що виражається в співчутті й бажанні надати допомогу;
- справедливе ставлення людей один до одного, засноване на рівноправності кожного.

Є.О. Ільїнська [5] визначає критерії толерантності дітей старшого дошкільного віку, а саме: знання самого себе; здатність до критичності стосовно себе самого; здатність до емпатії; мобільність поведінки; відповідальність; дивергентність/гнучкість мислення; орієнтація на себе; почуття гумору; соціальна активність/просоціальна поведінка.

Розглядаючи особливості прояву толерантності у дітей старшого дошкільного віку, учені (Т.І. Алієва, Б.Р. Борщанська, Р.С. Буре, Л.О. Парамонова, Т.О. Рєпіна) стверджують, що вікові особливості, з одного боку, передбачають високий рівень активності, ініціативності, допитливості, з іншого боку, їм притаманні обмежені можливості: слабо розвинена довільність поведінки і почуття безпеки, емоційність, імпульсивність, невміння контролювати свої дії, усвідомлювати їх моральний зміст, що нерідко може призводити до небажаних вчинків.

На думку М.І. Лісіної [2], у старших дошкільників розширюються соціальні зв'язки зі світом, збагачується досвід спілкування з близькими дорослими і з однолітками. Вони відкриті для пізнання нового і для спілкування з іншими людьми. Але водночас дослідники (Т.В. Антонова, Р.С. Буре, Т.А. Маркова, В.Г. Нечаєва, А.А. Рояк та ін.) підкреслюють вибірковість відносин у старших дошкільнят – відкритість до інших людей проявляється у них вибірково.

Однією з особливостей прояву толерантності у дошкільнят є відкритість іншим людям, яка заснована на прийнятті «Іншого» (відмінного від себе) у спільність із собою чи не прийнятті. У ситуації взаємодії вони розглядають іншу дитину, несхожу у своїх вчинках і вміннях, як «погану». Прийняття чи неприйняття

спільність із собою «Іншого» визначає характер ставлення до однолітка, вносить до нього відчуження або доброзичливість, гуманність. Толерантне ставлення до однолітків базується, насамперед, на тому, що дітей об'єднує, а не на тому, що їх розділяє. При цьому таке ставлення передбачає не лише прийняття поглядів «Іншого», а й збереження своїх.

Рівноправність у дошкільному віці проявляється в справедливому роз-поділі ролей, обов'язків у спільних іграх. Вона також передбачає визнання прав дитини на самостійний вибір роду занять і партнерів, на можливість усамітнення.

процесі взаємодії з однолітком дитина сприймає його як рівного і враховує його інтереси. Учені Т.В. Антонова, Т.О. Рєпіна [6] виділяють різні принципи побудови відносин між дітьми:

В основі можуть лежати принципи рівності, коли одна дитина реалізує гуманістичні тенденції поведінки по відношенню до однолітка (зважає на його думки, поступається, ділиться, коли ініціатива й управління по черзі здійснюються різними партнерами й будуються безконфліктно).

Принципи панування-підпорядкування (коли може мати місце відверте авторитарне керівництво, активне небажання прислухатися до думки іншої дитини, захоплення кращих іграшок тощо).

Завуальоване авторитарне керівництво, коли свої справжні наміри й почуття дитина приховує від партнерів під маскою зовнішньої доброзичливості і привітності для досягнення своїх цілей (наприклад, отримання вподобаної іграшки).

Дослідники зазначають, що в старшому дошкільному віці у дітей розвивається почуття власної гідності, справедливості, поваги до людей, але,

щоб такі цінні якості особистості розвинулися повною мірою, необхідні цілеспрямовані педагогічні впливи та взірець поведінки дорослих. Таким чином, другою особливістю прояву толерантних відносин у дошкільників є справедливе ставлення дитини до однолітка.

Третя особливість толерантності полягає в турботі про іншу людину, що виражається в співчутті й бажанні прийти на допомогу. У дошкільному віці ця особливість толерантності полягає у виявленні дитиною співчуття до однолітка і бажанні допомогти йому. До старшого дошкільного віку істотно змінюється ставлення до однолітка. У дітей збільшується кількість просоціальних дій, в яких проявляється емоційне залучення до діяльності й співпереживання однолітку. Саме на цьому етапі діти можуть об'єднуватися з малопривабливими ігровими партнерами. Дослідження психологів О.О. Смирнової та В.Г. Утробіної [7] свідчать про те, що в цьому віці у багатьох дошкільнят виникає безпосереднє й безкорисливе бажання допомогти однолітку, подарувати щось або поступитися йому чимось. Це демонструє таку ознаку толерантності, як сприяння. На їхню думку, однією з найважливіших психолого-вікових особливостей дітей старшого дошкільного віку є здатність до співпереживання і чуйність. Але, з іншого боку, вчені розрізняють дітей, готових допомогти своєму партнеру, і дітей, які не помічають невдачі товариша, бо переймаються власною діяльністю, або не виявляють співчуття й бажання надати допомогу.

Дослідження О.О. Смирнової довело, що для старших дошкільнят характерним є прагнення до взаєморозуміння і співпереживання з дорослими людьми. Націленість на спільність поглядів зі старшими дає дітям взірець для обмірковування моральних понять, адже за своїм походженням правила поведінки в суспільстві, взаємини з товаришами є соціальними, і лише досвідчені дорослі можуть допомогти дитині визначити правильний шлях.

Факти, як експериментальні, так і отримані за допомогою спостережень (О.О. Смирнової, Г.Р. Хузєєвої), підтверджують, що діти часто виявляють во-рожість та егоїзм до своїх однолітків та інших людей, але настільки ж часто діти виявляють і великодушність, щедрість і здатність до співпраці зі своїми однолітками. Головним принципом, що визначає співвідношення агресії та доброти в поведінці дитини, на думку А. Маслоу, є принцип безпеки. Якщо дитина відчуває себе незахищеною, якщо в неї відсутнє почуття довіри й безпеки, якщо її потреби в любові та в повазі не отримують задоволення, то така дитина буде

вести себе егоїстично й агресивно. І, навпаки, якщо дитину люблять, поважають, довіряють їй, вона буде любити й поважати своїх близьких. Толерантність у дошкільному віці має місце в тому випадку, якщо дитина не відповідає агресією на агресію, образою на образу, якщо вона звертається до свого однолітка як до особистості, як до унікального й повноправного партнера в спілкуванні. Водночас толерантність передбачає вільне вираження своїх почуттів, потреб, переживань, оскільки постійне придушення протесту, бажань, тривала відсутність протидії негативним впливам (агресивній поведінці однолітка, неповажному ставленню дорослих) знижують чутливість і навіть призводять до саморуйнування особистості. Тому основне завдання дорослих полягає у створенні умов для вільної, але безпечної поведінки дошкільників.

Варто зазначити, що для того, щоб сформувати толерантні відносини в дошкільному віці, необхідно закласти основи шанобливого ставлення до іншої дитини та її індивідуальних проявів, почуття власної гідності й довіри до дорослої людини.

Порушення встановлених норм поведінки, негативні прояви, на думку вчених (Т.І. Алієвої, Л.О. Парамонові), пояснюються обмеженим досвідом і можливостями дітей, тобто відсутністю свободи. Постійне «не можна» в умовах, що провокують неправильну й небезпечну поведінку дитини, призводить до виникнення в одних пасивності, а в інших – посилення агресивності, деструктивних тенденцій. У поглядах учених дитяча ворожість носить не інстинктивний, а скоріше реактивний, або захисний, характер, тому дуже важливо з ранніх років ставитися до дитини як до рівноправної особистості й виховувати її дусі взаємної поваги і любові. Для дошкільника актуальною виявляється потреба в залученні до соціально схвалених зразків поведінки. Особливістю дитячого дошкільного віку є яскраво виражена здатність до наслідування. Однак наслідувати діти можуть як позитивних, так і негативних особистостей: однолітків, дорослих, персонажів мультфільмів і кінофільмів. Усвідомлення результатів учинку, зіставлення їх із уявним еталоном викликає емоційний відгук у дошкільника (переживання, захоплення, схвалення, осуд тощо), а в подальшому трансформує застосування цього еталону.

Крім вікових особливостей дошкільнят, притаманних усім дітям цього віку, існують й індивідуальні особливості, які не можна не враховувати. Дослідження О.О. Смирнової, В.Г. Утробіної свідчать про те, що навіть в одному віковому

періоді діти розрізняються за типами відносин із однолітками. Одні діти (особистісний тип) небайдуже ставляться до своїх однолітків, щирі у вираженні почуттів, здатні об'єктивно оцінити себе та іншого, справедливо ставитися один до одного, надавати допомогу. Інші (егоїстичний тип) – зацікавлені в однолітку як помічнику для досягнення власних цілей (при цьому вони не враховують думки й бажання свого товариша). Є діти (конкурентний тип), які схильні до позитивної самооцінки й негативної оцінки однолітка. Вони небайдужі до нього, але ревниво ставляться до його успіхів і не бажають надавати жодної допомоги. Діти позитивно-пасивного типу, за визначенням О.О. Смирнкової та В.Г. Утробіної, демонструють нейтральне ставлення до однолітків, вони не прагнуть до взаєморозуміння і симпатії, на основі якої має будуватися нормальне доброзичливе й зацікавлене ставлення однолітків один до одного. Усі типи дитячих взаємин (крім особистісного), виділені психологами, або суперечать толерантному ставленню дітей до своїх однолітків, або ознаки толерантності проявляються в них лише частково.

Отже, проблема формування толерантного ставлення в дошкільнят існує, вона обумовлена віковими та індивідуальними особливостями дітей цього віку.

Усе це дозволяє зробити висновок про те, що толерантне ставлення у дошкільньому віці має свої особливості. Перша й головна особливість – відкритість іншим людям, яка виявляється у прийнятті дошкільням іншої дитини. Друга особливість – справедливе ставлення дошкільника до іншої дитини, що полягає в рівноправності між дітьми. Третя особливість прояву толерантного ставлення у дошкільників пов'язана з вираженням співчуття і бажанням надати допомогу іншій дитині.

Толерантне ставлення дошкільника до однолітка – взаємозв'язок, заснований на прийнятті дитиною однолітка, розумінні його як самого себе при позитивному оцінюванні його дій, а також на готовності висловити йому співчуття і надати допомогу в процесі взаємодії.

Як засвідчує огляд наукових доробків, в більшості робіт, присвячених толерантності, дослідники сходяться на думці, що формування толерантності необхідно починати вже в старшому дошкільньому віці, адже саме цей віковий період є сенситивним для початку формування більшості характеристик, що лежать в основі толерантності. Як відмічає Є.О. Ільїнська, «протягом всього дошкільнього періоду інтенсивно розвиваються психічні функції, формуються

складні види діяльності, закладаються основи пізнавальних здібностей. В цьому віці активно формуються особистісні механізми поведінки, формується само-свідомість у формі адекватної самооцінки власних особистісних якостей, засвоєння норм та форм поведінки шляхом становлення внутрішньої саморегуляції вчинків» [5, с. 58]. Тому, якщо на цьому етапі дорослі не допоможуть дітям розвинути таку якість, як толерантність, не сформують у них навички толерантної взаємодії, у дітей може стихійно сформуватись інто-лерантний світогляд, змінити який в подальшому буде непросто.

Отже, починати формування передумов, необхідних для розвитку толерантності, необхідно саме у старшому дошкільному віці, коли закладаються основи світосприймання.

Список літератури:

- Мясищев В.Н. Психология отношений: Избр. психол. тр. / Под. ред. А.А. Бодалева. — М.: Ин-т практ психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. — 362 с.
- Лисина М.И. Общение детей со взрослыми и сверстниками: общее и различное / М.И. Лисина // Исследования по проблемам возрастной и педагогической психологии: сб. научных трудов / под ред. М.И. Лисиной. — М.: НИИ ОП, 1980. — С. 23–32.
- Рубінштейн С.Л. Основы общей психологи. — СПб.: Питер, 2000. — 720 с.
- Овсянникова О.А. Формирование толерантных отношений дошкольников к сверстникам средствами искусства: дис. канд. пед. наук. — Екатеринбург, 2003. — 185 с.
- Ильинская Е.А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности: дис. канд. пед. наук. — СПб., 2009. - 182 с.
- Репина Т.А. Отношения между сверстниками в группе детского сада: (опыт социально-психологического исследования) — М.: Педагогика, 2000. — 200 с.
- Смирнова Е.О., Утробина В.Г. Развитие отношения к сверстнику в дошкольном возрасте // Вопросы психологии. 1996. — № 3. — С. 5–14.

